

09. Divân-ı Hikmet'te geçen Arapça sözcüklerin işletimi¹**Çağla BARIKAN TOPCI²****APA:** Barikan Topci, Ç. (2021). Divân-ı Hikmet'te geçen Arapça sözcüklerin işletimi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (23), 132-143. DOI: 10.29000/rumelide.949043.**Öz**

Uzun yıllar göçebe bir yaşam süren Türkler, bu yaşamın doğal sonucu olarak hareketli bir toplum kimliği taşımışlardır. Türkçenin Uygurlar döneminden itibaren bu hareketlilikten etkilenerek komşu dillerle etkileşim kurmaya başladığı yazılı ürünlerle takip edilebilmektedir. Türkçenin farklı yaşam ve kültürel ortamlarla karşılaştığı Uygurlar döneminde başlayan bu etkileşim, XI. yüzyılda İslamiyet'in kabul edilmesi ile birlikte Arapça ve Farsça çizgisinde yoğunlaşmıştır. Dil ilişkileri olarak tanımlanan bu etkileşim, çağdaş dil bilimi çalışmalarının ele aldığı önemli konulardan biridir. Çünkü dil ilişkileri, yalnızca ödünçleme sözcük alışverişinden ibaret olmayan toplumların dile bakış açısının sosyo-kültürel boyutlarını da içine alan disiplinlerarası bir araştırma konusudur. Bu çalışmada Türk edebiyat ve kültür tarihinin en değerli eserlerinden biri olan Divân-ı Hikmet'te söz dizimine girmiş Arapça alıntı sözcükler ele alınacak, çeşitli dil bilgisi kuralları ile Türkçede işleme sokulmuş örnek sözcükler üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır. Bu sayede, Divân-ı Hikmet'te yer alan kimi Arapça sözcüklerin Türkçeleşme sürecini nasıl ve hangi dil bilgisi yapıları ile gerçekleştirdiği üzerinde durulacaktır. Türkçenin yabancı dillerle olan etkileşimi üzerine yapılacak olan çalışmalar arttıkça, hangi dil bilgisi özelliklerinin bu etkileşimi teşvik ettiği hangilerinin etkileşime karşı koyduğu gibi soruların cevapları farklı bir bakış açısıyla değerlendirilebilecektir.

Anahtar kelimeler: Ahmet Yesevi, Divân-ı Hikmet, alıntı, dil ilişkileri**Arabic loanwords operations in Divân-ı Hikmet****Abstract**

Turks who lived a nomadic life for many years beared a mobile social identity as a natural consequence of this lifestyle. We can track it down with the written findings that show Turkish started to interact with neighboring languages by being affected from this mobility since the Uygurs period. This interaction, which started in the period of Uygurs, when Turkish encountered different life and cultural environment with the adoption of Islam in the 11th century, centered on Arabic and Persian lines. This interaction, defined as language relations, is one of the important issues that contemporary linguistics studies deal with. As language relations are an interdisciplinary research subject that include the socio-cultural aspects of societies perspective on language, it is not just about borrowing and exchanges. In this study, Arabic quoted words entered in syntax in Divân-ı Hikmet, one of the most valuable works of Turkish literature and cultural history, will be discussed and an evaluation will be made on sample words that have been put into effect in Turkish with various grammar rules. In this way, it will be focused on how and with which grammar structures

¹ 11-12 Kasım 2020'de çevrim içi düzenlenen III. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuş, bazı eklemeler ve çıkarmalar yapılmıştır.

² Arş. Gör., İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (İstanbul, Türkiye) c.barikan@iku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0034-5386 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 30.04.2021-kabul tarihi: 20.06.2021; DOI: 10.29000/rumelide.949043]

some Arabic words in the Divân-ı Hikmet were put into practice in the process of becoming Turkish. As the studies on the interaction of Turkish with foreign languages increase, the answers to the questions such as which grammatical features encourage this interaction and which oppose the interaction will be evaluated from a different perspective.

Keywords: Ahmet Yesevi, Divân-ı Hikmet, borrowings, language contacts

Giriş

Canlı bir araç olan dil, sürekli değişim ve gelişim içerisinde hareketli bir yapıya sahiptir. Bu canlı olma özelliği ile komşu dillerle bir etkileşim ağı kurar. Bu etkileşim çoğu zaman sosyo-kültürel, ticari, siyasi, dinî vb. dil dışı sebeplerle gerçekleşir. Türkçe, Uygurlar döneminden itibaren komşu dillerden etkilenmeye başlamıştır. Ahmet Buran, Türkçeye yabancı öğelerin giriş nedenleri arasında din değiştirmek ve tercüme faaliyetlerinden bahseder (Buran, 2001: 79). Uygurlar dönemine bakılacak olursa, Maniheizm ve Budizm gibi farklı dini inançların benimsenmesi ve bu dini inançların öğretilerini halka yaymak için yapılan tercüme faaliyetleri, Türkçede alıntı öge oranının artmasına neden olmuştur. Bu artış Karahanlılar döneminde İslamiyet'in benimsenmesi ile devam etmiştir. Bu dönemde kaleme alınmış olan eserlerde Arapça ve Farsça sözcüklerin kullanım oranlarının arttığı görülmektedir.

Divân-ı Hikmet, Türk edebiyat ve kültür tarihinin kuşkusuz en değerli eserlerinden biridir. Halk söyleyişinin örneği olan hece ölçüsüyle kaleme alınmış olan eser, İslamiyet'i yeni tanımaya başlayan topluma dini öğretileri öğretme amacı taşımaktadır. Kemal Eraslan, eserin yazılış amacını "Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinin başlıca gayesi, İslâm dinine yeni girmiş veya bu dini henüz kabul etmemiş Türkler'e İslâmiyet'in esaslarını, şariat ahkâmını ve Ehl-i sünnet akîdesini öğretmek, Yeseviyye tarikatı müridlerine tasavvufun inceliklerini, tarikatın âdâb ve erkânını telkin etmektir" şeklinde açıklar (Eraslan, 1994: 429). Ayrıca eserin öğretici kimliği gereği sanat endişesinden uzak sade bir dille kaleme alındığı belirtilir (Eraslan, 1994: 429).

Eserde yer alan hikmetler, şekil olarak milli bir muhtevaya sahiptir. Fuad Köprülü eserin bu yönünü "hikmetlerin fikrî yönünü dinî-tasavvufî unsurlar, şekil yönünü de millî unsurlar teşkil eder. Bu sebeple hikmetlerin muhtevası İslâmiyet, Türkistan'daki tasavvuf, Yesevîliğe ait âdetler ve erkân oluşturmaktadır. Bunun yanında bazı hikmetlerde amelî ahlâk ve sosyal aksaklıklar üzerinde de durulmuştur." şeklinde açıklar (Eraslan, 1994: 429). Bu açıklamadan anlaşılacağı üzere, Divân-ı Hikmet dini içeriğe sahip olmasının yanında milli ve sosyolojik özelliklere sahip bir eserdir. Eserin sözlü kültür ürünü olarak icra edildikten sonra geç tarihte yazıya geçirildiği tahmin edilmektedir. Eser üzerine Kemal Eraslan'ın³ ve Hayati Bice'nin çalışmaları vardır. Prof. Dr. Mehmet Mahur Tulum tarafından 2019 yılında yapılmış olan son çalışma ile Divân-ı Hikmet'in en eski tarihli nüshası olduğu belirtilen Mısır nüshası ilim âleminin istifadesine sunulmuştur.

Prof. Dr. Lars Johanson, "Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler" adlı çalışmasında, tarihsel süreçteki Türkçe dil ilişkilerini Türklerin hareketli toplum kimliği ile açıklamaktadır. Bu hareketlilik sınır bölgelerinin sürekli değişimini teşvik etmiş ve coğrafi kopukluklar meydana gelmiştir (Johanson, 2018: 25). Söz konusu hareketliliğin doğal bir sonucu olarak yoğun biçimde coğrafya değiştiren Türkçe karşılaştığı yeni kültür dairesindeki komşu dillerle çift yönlü etkileşim kurmuştur. Johanson'a göre

³ Bu çalışmanın kapsamını Kemal Eraslan'ın Ahmed-i Yesevî Divan-ı Hikmet Seçmeler adlı eseri oluşturmaktadır. Çalışmada yer alan örnekler söz konusu eserden alınmıştır.

Türkçe dil ilişkilerinin nedenleri sosyo-kültürel, ekonomik, siyasi, prestij kazanma gibi bilinçli ya da bilinçsiz bir bağlamda gerçekleşmiştir. Araştırmacı bu olası dil dışı nedenleri Türkçe dil ilişkilerini açıklamada yeterli görmez, bu yetersizliği toplumsal koşullar hakkındaki bilgi eksikliğine bağlar (Johanson, 2018: 25).

Bu makalede, *Divân-ı Hikmet*'te yer alan Arapça alıntı sözcüklerin Türkçe işletim sistemine nasıl sokulduğu değerlendirilecektir. Söz konusu Arapça alıntı sözcükler öncelikle yapı bilgisi açısından daha sonra söz dizimine giren tamlama yapıları üzerinden incelenmiştir. Türkçe, kaynak dille dil ilişkisi kurarken kendi kuralları bağlamında bir etkileşim alanı yaratmıştır. *Divân-ı Hikmet*'te geçen Arapça sözcüklerin yardımcı fiiller, yapım ekleri, çekim ekleri ve kimi fiiller aracılığı ile Türkçe işletim sistemine sokulduğu tespit edilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde söz konusu alıntılar yapı bilgisi açısından incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Arapça alıntılarının tamlama içerisinde Türkçe işletim sistemine nasıl sokulduğu incelenmiştir. Bu bağlamda, Arapça alıntılarının Türkçe, Farsça ve Arapça tamlama kuralları ile Türkçe söz dizimine girdiği tespit edilmiştir. Ayrıca söz konusu Arapça alıntılarının Farsça ön ek gibi yapılarla da işletim sisteminde yer edindiği gözlemlenmiştir. Arapça-Farsça etkileşimini gösterebilmek için bu yapılar da incelenmiştir.

Divân-ı Hikmet'te Arapça sözcüklerin işletimi

Emek Üşenmez'in çalışmasına göre, *Divân-ı Hikmet*'te 763 Arapça, 588 Farsça sözcük yer almaktadır. Bu sayılar metnin tümünde % 61 oranına denk gelmektedir. Bir başka deyişle, eserde geçen alıntı sözcük sayısı Türkçe sözcük sayısından fazladır. Üşenmez, bu yoğun alıntı ögenin nedenini, eserde dinî tasavvufî sözcüklerin çok fazla kullanılmış olmasına bağlar. *Divân-ı Hikmet*'i Karahanlı dönemi eserleri içerisinde Arapça ve Farsça sözcüklerin en yoğun kullanıldığı eser olarak tanımlar (Üşenmez, 2008: 1919). Eserde bu denli alıntı sözcük bulunmasının bir başka sebebi de eldeki *Divân-ı Hikmet* nüshalarının oldukça geç devirlerde istinsah edilmiş olmasıdır. Devrin diğer eserleri bu açıdan değerlendirildiğinde asıl nüshada, yani Ahmet Yesevi'nin dilinden dökülen hikmetlerde bu kadar alıntı sözcük bulunması pek mümkün görünmemektedir.

1. Yapı bilgisi incelemesi

Divân-ı Hikmet'te yer alan Arapça alıntı sözcükler yardımcı fiiller, yapım ekleri, çekim ekleri ve kimi Türkçe fiiller aracılığı ile Türkçeleştirilerek söz dizimine girmiştir.

1. 1. Fiiller ve yardımcı fiiller aracılığıyla Türkçeleştirilen Arapça sözcükler

Dil, alıntılarını eklerden önce yardımcı fiillerle söz dizimine katar. *Divân-ı Hikmet*'te geçen alıntı Arapça sözcüklerin bol-, kıl-, et-, eyle- yardımcı fiilleri ile işleme sokulduğu görülmektedir. Bu örnek birleşik fiiller şunlardır:

edâ bol-, edâ kıl-, 'adem kıl-, 'âdet kıl-, 'adil kıl-, 'ahd kıl-, âhir bol-, 'âkil bol-, 'âmel kıl-, 'âşık bol-, 'atâ kıl-, 'ayân kıl-, 'azâb kıl-, 'azm it-, bahs it-, beyân eyle-, beyân kıl-, bî-ğam bol-, bî-ğam kıl-, bî-hâl bol-, binâ kıl-, câhil bol-, câri kıl-, cefâ kıl-, cehd eyle-, cevân bol-, cevân kıl-, cilve kıl-, da'vâ kıl-, da'vet kıl-, devâ bol-, devâ kıl-, du'â kıl-, emr-i ma'rûf kıl-, fehm it-, fenâ bol-, fikir kıl-, fikr it-, gâfil bol-, gâret kıl-, gavvâs bol-, gâ'yîb bol-, gâzab kıl-, habâb it-, habîb bol-, hâdî bol-, hâdim+lık kıl-, hâlis bol- halklar kıl-, halk eyle-, harâb it-, harâm kıl-, hâs kıl-, hâsıl bol-, hasret kıl-, hatâ kıl-, havâ kıl-, hayrân kıl-, hâzır bol-, hevâ kıl-, hisâb kıl-, ihânet kıl-, ihlâs kıl-, ihtiyâr kıl-, insâf kıl-, 'izzet kıl-, kabûl bol-, karîb bol-, kazâ kıl-, kelâm kıl-, kurbân eyle-, lâ lâ bol-, mahrem bol-, mahrem eyle-, mekân kıl-,

melâmet kıl-, mensûh bol-, merhem bol-, muhkem bol-, muztar bol-, münâcât eyle-, nakış kıl-, nazar kıl-, nehy-i münker kıl-, nidâ kıl-, râhat kıl-, rahm eyle-, râzî bol-, revâ kıl-, rızâ bol-, riyâzet kıl-, sâbir bol-, sâbit bol-, sedâ kıl-, sâdır bol-, saf saf bol-, sarf kıl-, sefer kıl-, serâb kıl-, sıfat kıl-, sivâ bol-, sivâ kıl-, sohbet kıl-, sulh eyle-, şürû' kıl-, tâ'at kıl-, tâkat kıl-, taksîr kıl-, taleb kıl-, tâlib bol-, tamâm kıl-, tasadduk kıl-, tasdik kıl- tâyib bol-, ta'zîm kıl-, tecrîd bol-, teklif kıl-, teslim bol-, tuhfe kıl-, ummân kıl-, ülfet bol-, ünvân kıl-, vahşet kıl-, vâsil bol-, vatan kıl-, vefâ kıl-, vesvâs kıl-, zâyil kıl-, zelzele bol-.

Divân-ı Hikmet'te kimi Arapça alıntı isimlerin yardımcı fiiller dışındaki Türkçe fiillerle de işletime sokulduğu tespit edilmiştir. al-, kör-, kir-, ayt-, yit-, bil-, kit-, tart-, ur- gibi fiiller ile işletime giren söz konusu fiil örnekleri şunlardır:

'azâb kör-, beyân sor-, binâ koy-, burâk min-, cefâ çık-, cefâ tig-, cefâ tart-, cemâl körset-, cevâb ayt-, cezâ bir-, cezâ tart-, ders al-, devâ bir-, devlet kör-, devr sür-, devrân sür-, du'â al-, dürr saç-, dürr ü güher saç-, ecel yit-, ecrin bir-, elem tart-, fetvâ bir-, ğam yi-, ğamını yi-, ğam+ğa tol-, ğurbet içre kal-, ğurbet tig-, haber al-, haber işit-, haber yit-, hâcet tile-, had+dın aş-, halvet kir-, halvet yör-, hamd ayt-, hat biti-, hayme ur-, hayrân kal-, hâzır tur-, hikmet tüz-, himmet bir-, himmet tut-, hitâb kil-, 'ibret al-, ilhâm kil-, imân kitür-, in'âm bir-, 'izzet kör-, kadem koy-, kadr bil-, kâyim tur-, kemâl tap-, kuvvet bir-, kuvvet kit-, mahrûm koy-, makâm öt-, ma'nâ al-, mâtem kur-, mevc ur-, mevvâc ur-, mihnet sal-, mihnet tart-, minnet tart-, muhkem tut-, murâd tap-, murâd yit-, mutlak bil-, mühim tüş-, na'ra tart-, na'ra ur-, nefsi öl-, râhat taşla-, riyâzet tart-, riyâzet tartkuz-, sebep bir-, selâm ur-, sema' ur-, senâ ayt-, sır ayt-, şekk kitür-, şerbet içür-, talâk koy-, tarîk kir-, tekbîr ayt-, telkin bir-, tesbîh ayt-, tevfiik bir-, zahmet bir-.

1. 2. Yapım ekleri ve çekim ekleri aracılığıyla Türkçeleştirilen Arapça sözcükler 4

Türkçenin işletim sistemine isim olarak ve yardımcı fiiller aracılığı ile giren alıntı ögeler, bir ileri aşamada yapım ekleri ve çekim ekleri aracılığı ile yer edinmeye, dilin söz varlığına dahil olmaya başlamıştır. Yapım eklerinin Türkçeleştirme rolü, alıntılamanın ileri aşaması olarak değerlendirilebilir. Divân-ı Hikmet'te geçen Arapça sözcüklerin +IIK ve +sIz isimden isim yapma ekleri, az sayıda +IA- isimden fiil yapma eki ve +IA- eki üzerinde yer alan -n- fiilden fiil yapım eki ile işletime sokulduğu görülmektedir. Çekim eklerine bakıldığında, Arapça sözcüklerin çoğunlukla hal ekleri ile işletime sokulduğu tespit edilmiştir. Bu örnekler şunlardır:

+IIK: 'ârif+lik, 'âşık+lık, dünyâ+lık, fakîr+lik, ğâfil+lık, ğâfil+lik, ğarîb+lık, hâdim+lık, harâb+lık, mübâriz+lik, şeyh+lık, tevbe+lik, yetîm+lik, 'adâlet+hğ, celâlet+hğ, edeb+hğ, ğarîb+hğ, hidâyet+hğ, 'ibâdet+hğ, icâzet+hğ, imâmet+hğ, 'inâyet+hğ, irâdet+hğ, ita'at+hğ, i'ttikâd+hğ, kanâ'at+hğ, kerâmet+hğ, kifâyet+hğ, kitâbet+hğ, muhabbet+hğ, mü'min+hğ, mürüvvet+hğ, riyâzet+hğ, sahâvet+hğ, selâmet+hğ, siyâset+hğ, şefa'at+hğ, şehâdet+hğ, tâ'at+hğ, tama'+hğ, tilâvet+hğ, velâyet+hğ.

+sIz: edeb+siz, 'ışk+sız, melâmet+siz, mihnet+siz, muhabbet+siz, şeri'at+sız, şu'le+siz, tevbe+siz.

+IA- ve -n-: ğurbet+le-n-, kahr+la-n-, şevk+le-n-.

Belirtme durumu: 'âciz+ni, âhiret+ni, 'azâzîl+ni, riyâzet+ni, muhabbet+ni, nedâmet+ni, tekebbür+ni, rivâyet+ni, kıyâmet+ni.

⁴ Eserde ilgi eki ve iyelik eki ile işletime sokulan Arapça sözcükler tamlamalar başlığı altında örneklendirildiği için ayrı bir başlık altında ele alınmamıştır.

Yönelme durumu: ‘ahd+ge, âhîret+ka, ‘âlem+ğa, ‘arş+ke, ashâb+ğa, ‘âşık+ka, nûr+ğa, halk+ka.

Bulunma durumu: âhîret+de, ‘âlem+de, vakt+da.

Ayrılma durumu: ‘adem+din, âhîret+din, ‘âlem+din, halâyık+dın, sebep+din, hakikat+dın.

Çokluk eki: ahkâm+lar[ın], hulk+lar, hâkim+ler, mücdehid+ler, melâmet+ler, ihânet+ler, melâyik+ler, münâfık+lar, nasîhat+lar.

Eserde, kimi alıntı sözcüklerin iki ekle genişletildiği tespit edilmiştir. Bu iki ekli örnekler, söz konusu alıntı sözcüklerin Türkçede yer edindiğini göstermektedir. Bu ekler iyelik eki-durum ekleri; çokluk eki-durum ekleri, yapım eki-durum ekleri, yapım eki-çokluk eki dizilimiyle işleme sokulmuştur. Söz konusu örnekler şunlardır:

Çekim eki + çekim eki : ‘acz+ing+ni, ‘akbe+ler+din, ‘âkil+ler+ge, ‘akl+ı+n, ‘âlim+ler+ge, ‘âlim+ler+ni, ‘âm+lar+nı, ‘arab+lar+nı, ‘ârif+ler+ni, ‘ârif+ler+ge, ‘asâ+lar+ı, ‘âşık+lar+nı, ‘âşık+lar+ge, ‘âşık+lar+ğa, ‘âşık+lar+ı, ‘âşık+lar+da, a‘zâ+lar+ım, îmân+ım+ğa, yetîm+ler+ni, cenâze+si+n, nefis+ing+ni, rahmet+ing+ni, hasret+ing+de.

Yapım eki + çekim eki: ‘ârif+lik+de, ‘âşık+lık+nı, garîb+lik+de, tâ‘at+lik+ler, tevbe+lık+nı

Eserde yapım eki + çekim eki + çekim eki dizilimiyle işleme sokulan ‘ışk+sız+lar+nı sözcüğü, çok az sayıda yer alan üç ekle genişletilmiş Arapça alıntı sözcüklere örnek olarak gösterilebilir.

2. Söz dizimi incelemesi

Eserde geçen Arapça alıntı sözcüklerin yardımcı fiil ve ekler dışında tamlama içerisinde söz dizimine sokulduğu tespit edilmiştir. Bu tamlamaların Arapça kurallar, Farsça kurallar ve Türkçe kurallar ile yapıldığı gözlemlenmiştir:

2. 1. Türkçe tamlama kuralları ile işleme sokulan Arapça alıntı sözcükler

Belirtisiz isim tamlaması kuran Arapça + Arapça sözcükler

Türkçe belirtisiz isim tamlaması kuralları ile tamlayan ve tamlanan unsurunun Arapça sözcükten oluştuğu kimi tamlama yapıları kurulmuştur. Söz konusu tamlama örnekleri şunlardır:

‘âlem fahrı, ‘âlem halkı, ‘âlem mâlı, Allâh yâdı, ‘azâb hasreti, dünyâ mâlı, gûr ‘azâbı, hak vaslı, hak yârânı, hâl ‘ilmi, hâl ehli, hû erresi, hû sohbeti, hû şemşiri, hû zikri, ‘ışk ehli, ‘ışk bâbı, kâl ehli, rahmet bahrı, sır şarâbı, şevk şarabı, vahdet şarâbı, vücûd şehri.

Belirtisiz isim tamlaması kuran Arapça + Türkçe sözcükler

Türkçe tamlama kuralları ile tamlayan unsurunun Arapça, tamlanan unsurunun Türkçe sözcükten oluştuğu kimi tamlama yapıları kurulmuştur. Söz konusu tamlama örnekleri şunlardır:

‘âşık işi, ‘arş üsti, bâtın közi, hak yolu, himmet kuru, nefis başı, nefis tağı, nefis yolu, şefa‘at küni, şeytân yolu.

Belirtili isim tamlaması kuran Arapça + Arapça sözcükler

Türkçe belirtili isim tamlaması kuralları ile tamlayan ve tamlanan unsurunun Arapça sözcükten oluştuğu kimi tamlama yapıları kurulmuştur. Söz konusu tamlama örnekleri şunlardır:

âhiretning esbâbı, bencillerni[n] ‘adâveti, resûlnı[n] ‘ammisi, ‘âşıklarının meydânı, ‘âşıklarını[n] talepleri, keyfiyetning şarâbı[n], muhabbetning şarâbı.

Sıfat tamlaması Kuran Arapça + Arapça sözcükler

Türkçe sıfat tamlaması kuralları ile tamlayan ve tamlanan unsurunun Arapça sözcükten oluştuğu kimi tamlama yapıları kurulmuştur. Söz konusu tamlama örnekleri şunlardır:

‘aceb makâm, ‘adâlet padişâh, ‘adâlethğ ‘ömer, ‘ışksız âdem, câhil âdem, cümle âdem, gâfil âdem, âhir zamân, ‘âsî ümmet, ‘azîz cân.

Sıfat tamlaması kuran Arapça + Türkçe / Türkçe + Arapça sözcükler

Türkçe sıfat tamlaması kuralları ile tamlayan unsurunun Türkçe, tamlanan unsurunun Arapça olduğu kimi tamlama yapıları kurulmuştur. Bu tamlamalara iki ‘âlem, iki nûr örnekleri verilebilir. Aynı kurallar ile tamlayan unsurunun Arapça tamlanan unsurunun Türkçe olduğu kimi tamlama yapıları da tespit edilmiştir. Bu tamlamalara gıybet söz, hâs kul, kıyâmet kün örnekleri verilebilir.

2. 2. Farsça tamlama kuralları ile işleme sokulan Arapça + Arapça sözcükler

Farsça tamlama kuralları ile iki Arapça alıntı sözcükten oluşan kimi tamlama yapıları kurulmuştur. Bu tamlamalarda Türkçenin Arapçadan yoğun bir şekilde sözcük alıntılıdığı görülmektedir. Ancak Türkçenin Farsça tamlama yapısını kendi işletim sistemine sokması ile Türkçe-Farsça etkileşiminin sözcük alışverişinin ötesinde gramatikal boyutta olduğu söylenebilir. Söz konusu tamlama yapılarına şu örnekler verilebilir:

‘arz-ı hâl, ashâb-ı suffa, cins-i hayvân, defter-i sâni, derk-i esfel, ehl-i dünyâ, ehl-i vefâ, emr-i Hak, emr-i ma‘rûf, fahr-ı ‘âlem, fikr-i Sübhân, halk-ı âlem, halk-ı âlemîn, hatt-ı berât, in‘âm-ı Allâh, kavm-i kâfir, kelâm-ı Hak, küll-i hâl, lâyıık-ı hazret, levh-i mahfuz, ma‘nî-i Kur‘ân, misl-i turâb, nâr-ı sakar, nehy-i münker, nûr-ı imân, şem‘î[-i] imân, şevk-ı muhabbet, tâlib-i hâs terk-i namâz, zerre-i ışk, zikr-i kalb, zikr-i mevlâ.

2. 2. 1. Farsça tamlama kuralları ile işleme sokulan Arapça + Farsça / Farsça + Arapça sözcükler

Eserde, Farsça tamlama kuralları ile bir Arapça bir Farsça sözcükten oluşan tamlama yapıları kurulduğu tespit edilmiştir. Bu tamlama yapılarına aşağıdaki örnekler verilebilir:

‘arz-ı niyâz, câm-ı şarâb, bârân-ı rahmet, bârân-ı sıfat, da‘vâ-yı hudâ, fermân-ı sübhân, hâb-ı gâflet, hulk-ı hoş, hum-ı ‘ışk, hükm-i Hudâ, kân-ı hadis, kûh-ı Tûr, mağz-ı sır, misl-i sipâh, nefsi-i bed, pîr-i kâmil, post-ı imân, şemşîr-i hak, tîğ-i bâtun, yâr-ı gâr, zebân-ı hâl.

2. 2. 2. Farsça tamlama kuralları ile işleme sokulan Arapça + Türkçe sözcükler

Eserde çok az sayıda Farsça tamlama kuralları ile bir Arapça bir Türkçe sözcükten oluşan tamlamalar tespit edilmiştir. Alıntı sözcüklerin yanında Türkçe sözcüklerin kopyalanan Farsça tamlama yapısı içerisinde işleme sokulması, Farsça tamlama etkisinin yoğunluğunu göstermektedir. Söz konusu tamlama yapılarına aşağıdaki örnekler verilebilir:

misl-i bulak, misl-i ölüğ.

2. 3. Farsça ek ve sözcük ile işleme sokulan Arapça alıntı sözcükler

Eserde Farsça ön ek ve sözcükler aracılığı ile birleşik isim ve birleşik sıfat yapıları kurulduğu tespit edilmiştir. Yaygın olarak Farsça ön ek ve Arapça sözcükten oluşan sıfat yapıları dikkat çekmektedir. Farsça ön ekler aracılığı ile genişletilmiş Arapça alıntılara şu örnekler verilebilir:

Farsça Ön Ek	Arapça Sözcük	Anlam	Sayfa No
bâ	hayâ	Hayâlı	(s. 294)
bâ	kerem	Kerem sahibi	(s. 270)
bî	bedel	Bedelsiz	(s. 276)
bî	akl	Akılsız	(s. 272)
bî	edeb	Edebsiz	(s. 272)
bî	ğam	Gamsız	(s. 104)
bî	haber	Habersiz	(s. 112)
bî	had	Hadsiz, sınırsız	(s. 250)
bî	hâl	Halsiz	(s. 182)
bî	mânâ	Manasız	(s. 194)
bî	şekk	Şüphesiz	(s. 234)
bî	tâkat	Takatsiz, güçsüz	(s. 178)
bî	vefâ	Vefasız	(s. 230)
nâ	cins	Cinsi belli olmayan soysuz	(s. 142)
nâ	insâf	İnsafsız	(s. 116)
nâ	mahrem	Mahrem olmayan, yabancı	(s. 116)

Arapça ve Farsça sözcüklerin birleşimi ile kurulmuş birleşik yapılar tespit edilmiştir. Söz konusu birleşik yapılara aşağıdaki örnekler verilebilir:

Arapça Sözcük	Farsça Sözcük	Anlam	Sayfa No
burâk	süvâr	Burak'a binen	s. 126
hâcet	revâ	Hacet gideren, ihtiyaçlarını yerine getiren, Allah	s. 262
rahmet	deryâ	Rahmet denizi	s. 58
subh	dem	Sabah vakti	s. 66

2. 4. Arapça + Arapça sözcükler ile işleme sokulan birleşik yapılar

Dîvan-ı Hikmet'te Arapça alıntı sözcüklerin iki Arapça sözcüğün birleşimi ile de işleme sokulduğu tespit edilmiştir. İki Arapça sözcük ile kurulan birleşik yapılara aşağıdaki örnekler verilebilir:

Arapça Sözcük + Arapça Sözcük	Anlam	Sayfa No
dünyâ-taleb	Dünyayı isteyen, dünya nimetlerinin peşinde koşan	s. 204
Edhem-sıfat	Edhem gibi	s. 250
Eyyûb-sıfat	Hz. Eyyub gibi	s. 154
Mansûr-sıfat	Mansur gibi	s. 224
Mecnûn-sıfat	Mecnun gibi	s. 114
Mûsâ-sıfat	Hz. Musa gibi	s. 118
şeytân-la'în	Allah'ın lanetine uğramış şeytan	s. 198
Yûsuf-sıfat	Hz. Yûsuf gibi	s. 142

3. Arapça tamlama kuralları ile işleme giren Arapça tamlamalar

Metinde Farsça kurallar ile işleme sokulan tamlamalar yoğun olmasına rağmen Arapça kurallar ile söz dizimine girmiş Arapça tamlamalar da tespit edilmiştir. Söz konusu tamlamalara aşağıdaki örnekler verilebilir:

bü'l-‘aceb, bü'l-heves, ğavsu'l-ğıyâs, hâliku'n-nâs, kâdi'l-hâcât, melekü'l-mevt, sıdretü'l-müntehâ, zü'l-celâl, zü'l-fikâr.

4. Bağlama edatı ile işleme sokulan Arapça alıntı sözcükler

Metinde Arapça sözcüklerin “u”, “ü” bağlama edatı ve iki Arapça sözcüğün birleşimi ile işleme sokulduğu tespit edilmiştir. Söz konusu yapılara aşağıdaki örnekler verilebilir:

4. 1. Arapça + bağlama edatı + Arapça sözcükler

‘arş u kürsî, ‘ayş u ‘işret, ‘ayş u râhat, cürm ü fisk, cüz ü küll, ehl ü ‘iyâl, hamd u senâ, hayl u haşem, hayr u sahâ, kevn ü mekân, kibr ü hased, kîl ü kâl, mâl u mülk, nefş ü hevâ.

4. 2. Türkçe + bağlama edatı + Türkçe sözcükler

Metinde “u”, “ü” bağlama edatı ile işleme sokulan az sayıda Türkçe sözcük örnekleri tespit edilmiştir: big ü han, kurt u kuşlar, iç ü taş, bir ü bar, tağ u taş.

5. Türkçe ek + fiiller aracılığı ile işleme giren alıntı Arapça sözcükler

İslam dinini öğretmeye yönelik bir eser olan *Divân-ı Hikmet*'te geçen kimi Arapça alıntılar Türkçe hal ekleri ve fiiller aracılığı ile din kavram alanına giren fiil yapıları kurmuştur. Bu yapılar hal ekleri ve bar-, aş-, keç-, sığın-, kaç- tanı- gibi fiiller aracılığı ile işleme sokulmuştur:

Arapça Sözcük	Türkçe Hal Eki	Türkçe Fiil	Anlam	Sayfa No
âhîret	+ka	bar-	Öbür dünyaya göçmek, ölmek	s. 70
'akbe	[ler]+din	aş-	Engellerden aşmak, dünyevi bağlardan sıyrılmak	s. 50
dîn	+dîn	keç-	Din emirlerine uymamak	s. 176
hakk	+a	sığın-	Allah'a tevekkül etmek	s. 176
hakk	+nı	tanı-	Allah'ı bilmek, varlık ve kudretini idrak etmek	s. 104
halâyık	+dın	kaç-	Halktan uzaklaşıp Hak yoluna girmek	s. 202
kâfir	+ni	kır-	Kafirleri yenmek, bozguna uğratmak	s. 282
kiyâmet	+dîn	kork-	Kıyamet günü verilecek hesaptan korkmak	s. 118
mâl	+nı	taşla-	Mal peşinde koşmamak, dünya malına değer vermemek	s. 250
memâlik	+dîn	kiç-	Dünyaya bağlanmamak	s. 334
nefs	+dîn	kiç-	Nefs isteklerinden sıyrılmak	s. 110
nefs	+ni	çarp-	Nefsi parçalamak, nefis isteklerini kırmak	s. 190
nefs	+ni	tif-	Nefs isteklerini geri çevirmek	s. 214
nefs	+ni	öltür-	Nefsi etkisiz hale getirmek	s. 332
nefs	+ni	yanç-	Nefsi parçalamak, kuvvetini kırmak	s. 56
nûr	+ğa	bat-	İçini nur kaplamak	s. 80

nûr	+ğa	tol-	Nurla dolmak	s. 128
-----	-----	------	--------------	--------

Metinde geçen kimi Arapça sözcükler Türkçe tamlama kuralları ile kurulmuş tamlamalar ve fiiller aracılığı ile fiil yapıları kurmuştur:

Tamlama	Türkçe Ek	Türkçe Fiil	Anlam	Sayfa No
bâtın közi	+ni	aç-	İç gözünü açmak, hakikati görmek	s. 130
hak yolu	+ğa	kir-	Dünya bağlarından sıyrılıp Hakk'a yönelmek	s. 146
hak yolu	+ğa	sal-	Dünya bağlarından koparıp Hak yoluna yöneltmek	s. 76
himmet kuru	+n	bağla-	Himmet kuşağını kuşanmak, himmet yoluna girmek	s. 200
hû sohbeti	+n	kur-	Dervişlerin topluca hû hû diyerek zikre koyulması	s. 142
melâmet[in] okı	-	tig-	Melamete düşmek	s. 50
nefs yolu	+ğa	kir-	Nefsin esiri olmak, nefis isteklerine kapılmak	s. 150
şevk şarâbı	+n	iç-	İlâhî aşkı tatmak	s. 160
vahdet şarâbı	+n	iç-	Birlik şarabını içmek	s. 304

Sonuç

1. Kültürel ve edebî değerinin yanında alıntı söz varlığı açısından % 61 oranla ilgi çekici olan eserde yer alan Arapça alıntı sözcükler yardımcı fiiller, yapım ekleri, çekim ekleri ve diğer fiiller aracılığı ile Türkçenin işletim sistemine sokulmuştur.

2. Yardımcı fiiller ile Türkçeleştirilen Arapça sözcükler et-, eyle-, kıl-, ol-, bol-, fiilleri ile işletim sistemine sokulmuştur. Bu örneklerin sayıca çokluğu dilin alıntıları eklerden önce yardımcı fiiller aracılığıyla işleme sokması ile ilgilidir. Ayrıca al-, kör-, kir-, ayt-, yit- gibi Türkçe fiiller aracılığı ile Türkçeleştirilmiş fiiller de tespit edilmiştir.

3. Yapım ekleri ile Türkçeleştirilen Arapça sözcükler +lık ve +sız isimden isim yapım ekleri ile Türkçeleştirilmiştir. Söz konusu yapım eki ile tespit edilen örnek sayısı azdır. Dilde alıntılamanın ileri bir aşaması yapım ekleri ile gerçekleşir. Bu örneklerin azlığı dilin alıntılama henüz bu aşamaya geçmediğini gösterir.

4. Arapça alıntı sözcüklerin belirtme durumu eki, yönelme durumu ekleri, bulunma durumu eki, ayrılma durumu eki, ilgi eki ve iyelik ekleri ile işleme sokulduğu tespit edilmiştir. Eserde iki ve üç ekle genişletilen Arapça sözcükler de yer almaktadır. Söz konusu sözcüklerin iki ve üç ekle genişletilmesi, bahsi geçen sözcüklerin Türkçede kullanım sıklığı fazlalığı ile açıklanabilir. Bu alıntılar dilin söz

varlığına yerleşmeye başlayan alıntılar olabilir. Eserde üç ekten fazla genişletilen bir örneğe rastlanılmamıştır.

5. Eserde Türkçe çokluk eki ile işleme sokulan Arapça sözcükler tespit edilmiştir. Bu sözcükler arasında yer alan “melâyik+ler, ahkâm+lar” sözcükleri ilgi çekicidir. Söz konusu sözcükler kaynak dilde çokluk adı olmasına rağmen Türkçe işletim sistemine +LAR çokluk eki ile sokulmuştur. Bunun nedeni, Türkçenin kaynak dilde çokluk bildiren bu sözcükleri basit yapılı kök sözcük olarak işleme sokmasıdır.

6. Çalışmanın söz dizimi incelemesi başlığı altında, tamlama olarak Türkçe işletim sistemine sokulan Arapça sözcüklerin üzerinde durulmuştur. Söz konusu Arapça alıntıların Türkçe, Arapça ve Farsça tamlama kuralları ile işleme sokulduğu tespit edilmiştir. Türkçe tamlama kuralları ile işleme sokulan Arapça alıntı sözcüklerin yanı sıra Arapça kurallı ve Farsça kurallı tamlamaların varlığı, Türkçenin Arapçadan ve Farsçadan tamlama kategorisi açısından etkinlendiğini gösterir. Metinde kurt u kuşlar, iç ü taş örneklerinde olduğu gibi bağlama edatı ve Türkçe sözcüklerle kurulmuş ilgi çekici yapılar tespit edilmiştir. Bu yapılar da genellikle Farsça birleşik isim yapımında kullanılan “u, ü”bağlama edatının Türkçeyi ileri düzeyde etkilediğini gösteren örneklerdir.

7. Eserde Arapça, Farsça sözcüklerin birleşiminden, Farsça ek ve Arapça sözcüklerin birleşiminden, iki Arapça sözcüğün birleşiminden kurulmuş yapılar da yer almaktadır. İki arapça sözcüğün birleşimiyle kurulmuş Mecnûn-sıfat, Edhem-sıfat, Mansûr-sıfat gibi örneklerin yanında tofrak-sıfat sözcüğüne rastlanılması ilgi çekicidir. Türkçe bir sözcük olan toprak, diğer Arapça birleşik sözcüklerle aynı yapıda birleşik bir isim olarak işleme sokulmuştur. Bu örnek ile Türkçenin Arapçadan birleşik kelime yapısı bağlamında etkilendiği düşünülebilir. Farsça ek ve sözcükler ile işletimde yer alan Arapça sözcükler azımsanmayacak derecededir. Bu örnekler Türkçenin Arapça ve Farsça ile etkileşimine örnek teşkil eder. Az sayıda Türkçe kökenli sözcüklerden kurulu Farsça kurallı tamlamaların varlığı Türkçenin Arapçadan sözcük alıntılanmasının yanı sıra Farsçanın tamlama yapısından yoğun bir şekilde etkilendiğini gösterir. Bu noktada eserin geç bir tarihte istinsah edilmiş olması da önemli bir etken olarak gösterilebilir.

8. Kimi Arapça alıntılarının Türkçe ek ve Türkçe fiiller ile işleme sokulduğu ve din kavram alanına giren sözcükler olduğu tespit edilmiştir. Bu yapılarda Türkçeleşme çabası ile dinî terimleri halka açıklama ve tanıtmaya amacı güdüldüğü açıktır. Hem Türkçe ek hem fiil ile işleme sokulan bu Arapça sözcüklerin kimi zaman mecâzi bir anlamla kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu yapılara nefis tağı+dın çık-, melâmet okı tig-, ‘ışk bâbın aç-, şevk şarâbı iç- gibi örnekleri verebiliriz. Alıntı sözcüklerin temel anlamın dışında mecâzi bir anlam ile Türkçe yapılarla işleme sokulması söz konusu alıntı sözcüklerin dilde sık kullanımına işaret edebilir.

Kaynakça

- Buran A. (2001). Yabancı Diller Karşısında Türkçe, *Türk Yurdu Dergisi*. 162-163: 79-82.
 Eraslan, K. (1993). *Ahmed-i Yesevî Divan-ı Hikmet Seçmeler*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
 Eraslan, K. (1994). *Dîvân-ı Hikmet*, *İslam Ansiklopedisi*. 9: 429-430.
 Bice, H. (2015). *Hoca Ahmed-i Yesevî Dîvân-ı Hikmet*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
 Johanson, L. çev. Demir, N. (2018). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, Ankara: TDK
 Üşenmez, Emek (2008). *Karahanlı Eserlerindeki Söz Varlığı Hakkında*, *Akademik İncelemeler*, 3:1.
 Tulum, M.M. (2019). *Hoca Ahmed Yesevî Dîvân-ı Hikmet*, İstanbul: Ketebe.

Türk, V. (2018). İlk Kur'an Tercümesinde Alıntı Sözlerin İşletime Sokulması, Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı II. Cilt. İstanbul: Kesit.

Adres

RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeđi Sokak, No:14/8
Kadıköy - İSTANBUL / TÜRKİYE 34714
e-posta: editor@rumelide.com

tel: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

Address

RumeliDE Journal of Language and Literature Studies
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeđi Sokak, No:14/8
Kadıköy - ISTANBUL / TURKEY 34714
e-mail: editor@rumelide.com,

phone: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616